

Artykuły, rozprawy

Статті, публікації

Юрій Завгородній

НУК-Ма - Київ

Буддизм у творчості Івана Франка¹

Buddyzm w twórczości Iwana Franki¹

Іван Якович Франко (1856–1916) – геніальний український поет, письменник, перекладач, учений, громадський діяч – належить до числа тих українських інтелектуалів, хто у своїй творчості зміг звернутися до літературної, філософської, релігійної спадщини не тільки Європи, а й Азії. При цьому його цікавила як сучасність, так і стародавність. У поле інтересів І.Я. Франка, крім іудаїзму, християнства, ісламу, потрапив і буддизм. Варто відзначити, що для української модерної культури авторитет І. Франка дуже високий: у 1976–1986 рр. було видано його зібрання творів у п'ятдесяти томах², Львівський національний університет і Київський національний драматичний театр (самий престижний в Україні) носять ім'я І. Франка, у 1962 році Станіславська область була перейменована в Івано-Франківську, а її обласний центр Станіслав – в Івано-Франківськ. Зобра-

¹ Текст статті являє собою доопрацьований варіант доповіді, яка була виголошена на перших Торчинівських читаннях 21.02.2004р, організованих кафедрою філософії і культурології Сходу Санкт-Петербурзького державного університету. Взяти участь у роботі Торчинівських читань стало можливим завдяки фінансовій підтримці Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Щиро дякую Ігорю Папуші і Дмитру Івахненку за допомогу інформацією під час написання статті.

² Це зібрання творів І. Франка, хоча і налічує понад 20 000 сторінок (!), проте є далеко неповним (!!!).

ження І. Франка можна зустріти і на двадцятигривневій українській банкноті (починаючи з 1992 р.).

І. Франко не був першим і єдиним українським інтелектуалом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., хто цікавився буддизмом. Ще в 1860 р. у своїй роботі "Поступовий розвиток древніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичеських вірувань" професор Київського університету св. Володимира О. М. Новицький (1806–1884) окремо зупиняється на описі буддизму. Пізніше до буддизму будуть звертатися не тільки інші представники академічної науки: С.С. Гогоцький (1813–1889), О.П. Петров-Рославський (1816–1870), О. О. Козлов (1831–1901), М. О. Олесницький (1848–1905)³, а й окремі мислителі, наприклад, відомий філософ-позитивіст В.В. Лесевич (1837–1905). Тим самим поява інтересу до буддизму в часі й особливості його прояву в Україні, багато в чому нагадували як російську, так і європейську ситуацію.

Але якщо Іван Франко і не був перший в Україні, хто звернувся до буддизмської спадщини, то він був і залишається першим по сьогоднішній день в українській культурі, хто не тільки вивчав цю спадщину, а й зміг у своїй творчості здійснити рецепцію буддизмської духовності.

Висвітлення інтересу І. Франка до буддизму має свою, хоча і невелику, історію. Про цю тему, зокрема, писали О. І. Білецький [Білецький, 1956], Х. С. Надель [Надель, 1967] і нещодавно І. В. Папуша [Папуша, 2000].

Як вважає український літературознавець І. Папуша, "перше знайомство І. Франка з буддизмом відбулося не пізніше 1883 р., завдяки роботі Вебера "Buddhismus". І цілком можливо, що першою в житті Франка серйозною книгою з буддизму було дослідження В.П. Васильєва "Буддизм: його догмати, історія і література" (1857), прочитане ним у 1890 р. [Див.: Папуша, 2000, 36]. Інтерес, який з'явився у І. Франка під час знайомства з буддизмом, він буде зберігати протягом майже всього наступного творчого життя. За цей час у своєму інтересі до буддизму І. Франко виявив себе як дослідник, перекладач і поет.

Багато в чому здійсненню своїх творчих задумів І.Я. Франко зобов'язаний відомому українському філософу, історику, публіцисту, політологу і суспільному діячу другої половини ХІХ в. Михайлу Петровичу Драгоманову (1841–1895), з яким у Франка склалися довірчі наукові і людські відносини. М. Драгоманов неодноразово консультував І. Франка з питань,

³ Глибокий інтерес до буддизму виявляв і В. І. Вернадський (1863–1945). Він, зокрема, був знайомий з видатним російським буддологом Ф. І. Щербатським (1866–1942). Відомо, що листування, в якому значна увага приділялась і обговоренню релігійно-філософських питань буддистського Вчення, між ними тривало понад п'ятдесят років [Див.: Росов, 1993, 53–70].

пов'язаних з буддизмом, допомагаючи йому конкретними порадами і літературою [Див.: Матеріали..., 1928, 137, 264, 335, 360, 398–399, 427, 429–430 та ін.]⁴.

Розглянемо кожну зі складових буддистського інтересу І. Франка.

Франко і його вивчення буддизму

Сьогодні складно точно сказати, яка саме причина сприяла виникненню інтересу І. Франка до буддизму. Не виключено, що їх було кілька. Тоді однією з них можна вважати світоглядні пошуки Франка. Про це, зокрема, свідчить його переписування з М. Драгомановим. У листі, датованому 8 липнем 1890 р., І. Франко писав: "Я хоч і вважаю буддизм великим і благотворним ферментом у житті народів Востока і Заходу, то все-таки на тепер він для мене хіба тільки предмет студій (читаю власне інтересну, хоч вельми хаотичну книжку про нього Васильєва, т. I), але не практики" [Франко, 19866, 257]. У цьому контексті заслуговує на увагу ставлення Франка до стану християнства кінця XIX ст. Так у листопаді 1897 р. він відзначав, що "моя моральність значно відмінна від тої катехитичної, догматичної моралі, що у нас видається за одиноко християнську. Та я певний, що в основі своїй вона далеко більше зближена до моральності всіх тих

---

⁴ Взагалі, обізнаність М. Драгоманова з індійською духовною спадщиною, у тому числі і з буддистською думкою, заслуговує на окреме спеціальне дослідження. На сьогодні, наскільки мені відомо, ця складова його багатой інтелектуальної спадщини, ще лишається осторонь уваги дослідників [Див.: Драгоманов, 1970; Драгоманов М. П., 1991; Михайло Драгоманов, 2001; Романченко, 1948; Лукаренко, 1965; Федченко, 1991; Штрихи до..., 1991].

У даному разі, враховуючи наш контекст, хотілось би звернути увагу на той факт, що у ролі авторитетного знавця індійської духовної спадщини М. Драгоманов виступав не тільки для І. Франка, а й Л. Українки (1871–1913). Відтак ми можемо казати про "індознавчий трикутник" в інтелектуальному житті України останньої чверті XIX ст. Тому будь-яке ґрунтовне дослідження як світогляду М. Драгоманова, І. Франка, Л. Українки, так й інтелектуальних процесів в Україні др. пол. XIX – поч. XX ст. без врахування існуючого інтересу до індійської релігійно-філософської думки приречене на невпиноту.

Дослідження індознавчої складової у творчості Л. Українки було розпочате О.Д. Огневою у статті "Леся Українка і Схід" [Огнева, 1995]. Власне цю статтю Огневої багато в чому знакова. Саме її публікація засвідчила появу в сучасному вітчизняному інтелектуальному житті серйозного зацікавлення рецепцією індійської духовності в Україні у др. пол. XIX – поч. XX ст.

Ще раніше, щонайменше у 1940-х рр., інтерес Лесі Українки до "Рігведи" – найдавнішої давньоіндійської релігійної і літературної пам'ятки – почав досліджувати закордонний (Велика Британія) український мислитель Володимир Шаян (1908–1974) [Шаян, 1998]. Але його наукова спадщина, на превеликий жаль, ще й досі лишається маловідомою поза українськими рідновірами і тільки частково виданою в Україні.

великих учителів людськості, "ищущих царствія божія и правди его", ніж колінопреклонна, поклонобійна та черствосердна моральність багатьох стовпів церкви, покликаних та непокликаних оборонців релігії" [Франко, 1976, 180]⁵.

Також І. Франко звертався до буддизму в зв'язку зі своїми науковими інтересами. У першу чергу це стосується філологічних досліджень, у яких робота "Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія" [Франко, 1981, 314–538] займає центральне місце. За цю роботу І. Франку було присуджено ступінь доктора філософії вченою радою Віденського університету⁶. Уперше "Варлаам і Йоасаф..." була видана у Львові в 1895(6)–1897 рр. У ній І. Франко робить висновок про те, що грецький варіант "Повісті про Варлаама і Йоасафа" являє собою перероблену версію індійської (буддиської) легенди про Будду. Але перш ніж зробити такий висновок, І. Франку необхідно було вивчити відповідну літературу, у тому числі і буддизмознавчу. Так, він звертався до робіт Бартемі Сент-Ілера, В. П. Васильєва, І. П. Мінаєва, М. Мюллера, С.Ф. Ольденбурга, Т. В. Ріс-Девідса, В. Фаусбеля, Л. Фера, знайомився з перекладами буддиських текстів (напр., "Джатаки").

І в іншій своїй роботі "Пісня про правду і неправду" (уперше видана в 1906 р.) [Франко, 1986, 280–352], присвяченій аналізу однойменної української лірницької пісні і близьких за змістом українських народних казок, І. Франко бачить джерела їхнього прототипу в палійському і тибетському буддиських канонах. При цьому Франко посилається на роботи

⁵ Духу наведених міркувань Фрака близька інша цитата зі вже згаданого його листа до М. Драгоманова від 8 липня 1890 р.: "Коли вже мова про релігії, то розкажу, що сими днями мав я розмову з професором тутешнього університету Шараневичем. Старий був по обіді, мабуть, і по скляночці вина і, вдарившись в ширість, розпочав розмову зо мною зовсім так, як шедрінський становий: ну, скажіть мені, вірити в особистого бога чи ні? Признатись, я трохи сконфузився таким питанням і почав звертати так, що се діло приватне, інтимне і т. д., але він не унявся. Тоді я сказав, що не вірю. "Я так і знав!" – скрикнув він" [Франко, 1986 б, 257–258]. Хоча ми і не ставимо собі за мету визначити особливість релігійності І. Франка, проте деякі міркування з цього приводу не можемо не висловити. Так, зокрема, пригадується те, як про релігійність В. Вернадського охарактеризував В. Білодід: "Втім атеїстом не був, уважав себе глибоко релігійною людиною і розглядав релігію як найглибший вияв людської особистості. Релігійність Вернадського гностична (а не церковно-конфесійна)" [Білодід, 2002, 31].

⁶ Віденський період з огляду на буддизмознавчий і, ще ширше, індознавчий інтерес в інтелектуальній біографії І. Франка посідає особливе місце. Так, наприклад, у Відні І. Франко познайомився зі вже згаданим Ф. Щербатським, якому присвятив свою поему "Цар і аскет" [Див.: Щербатський, 1956; Надель, 1967]. Але, на превеликий жаль, це важливе знайомство для кращого розуміння формування інтересу Франка до буддизму, майже не досліджене і потребує серйозної роботи з архівними матеріалами [Див.: Надель, 1967; Огнєва, 1995].

Е. Віндіша, І.П. Мінаєва, Г. Ольденберга, С.Ф. Ольденбурга, Ф.А. фон Шифнера і відомі йому буддистські тексти (напр., "Лалітавістара", "Суттаніпата").

У критичному нарисі "Болгарські праці М. Драгоманова" (уперше видана в 1891 р.) [Франко, 1986а, 24–42]. І. Франко в цілому підтримує думку Драгоманова про те, що зміст багатьох слов'янських казок (напр., цикл казок про чудесне народження дитини без батька, про фатального хлопчика, про чудесне заснування міста) "вказує прямо на буддистську сферу літературну і релігійну як на джерело, звідки випливали всі ті казки" [Франко, 1986а, 39]. Становлять інтерес й інші висловлення Франка про буддизм. Так, він вважає важливим моментом в історії Індії, після завоювання її арійськими племенами, виникнення великої релігійної реформації на чолі з Буддою. На думку Франка, буддизм зіграв важливу роль у житті давньоіндійського суспільства. "Супроти давнього кастового брамінізму буддизм був релігією демократичною, релігією мас, і мусив звертатися до них, подавати їм науку в приступній для них формі. "Глаголаніє притчами" винайдене було в Індії, щонайменше на 500 літ перед Христом" [Франко, 1986а, 35]. І от цю думку про духовний вплив Індії (буддизму) на одну з головних складових європейської культури – християнство – І. Франко розвиває далі. Він вважає, що "вплив буддизму на західний світ не переривається з заведенням християнства, – противно, він тягнеться майже неперервно аж до наших днів" [Франко, 1986а, 34]. Франко пропонує його простежити від появи таких християнських сект як гностики, маніхеї, несторіане, потім – до павликіан, богомилів, катарів, альбігойців, і, нарешті, – до гуситів, Лютера. Згадує І. Франко і парадоксальний факт зарахування "Індійського царевича Йоасафа", т. є. не кого, як Будду, в число християнських святих" [Франко, 1986а, 36].

"Короткий нарис історії староіндійського (санскритського) письменства" (уперше виданий у 1910 р.) [Франко, 1983, 471–478] – ще одна робота І. Франка, у якій ми знаходимо згадування про буддизм. Цього разу вони незначні за обсягом й в основному стосуються виникнення буддистського канону. Зокрема, Франко вважає, що "дійсне історичне життя Індії починається, можна сказати, тільки з появою Будди коло р. 500 перед Христом" [Франко, 1983, 472].

Але в цьому нарисі є й одне не зовсім зрозуміле місце. Так, І. Франко пише, що буддизм став тією новою вірою, яка, "не опрокидаючи ніякої релігійної системи, витвореної тисячолітньою традицією індійського народу, проте наукою про чотири чесноти, самовідреченням і вірою в перероджування душ (метемпсихозу) фактично знівечила різницю каст і підірвала монополію брамінів на володіння людськими душами" [Франко, 1983, 472].

Франко як перекладач буддистських текстів і літератури про буддизм

Якщо нам невідомі роботи І. Франко, повністю присвячені вивченню буддизму, то зовсім інша ситуація з його перекладами. По-перше, І. Франко переклав два фрагменти "Сутта-ніпати", що входить у Кхуддака-нікаю, п'ятий розділ "Сутта-пітаки" палійського канону. Свої переклади І. Франко озаглавив, як: І. "Мара і Будда", "Багатій і мудрець" (уперше виданий у 1901 р.) і II. "Пісня про високе змагання" (уперше виданий у 1906 р.). "Мара і Будда", "Багатій і мудрець" – назви двох фрагментів, що за змістом майже цілком відповідають другій сутті ("Дганія-сутта") першої книги "Урагавагга" (не цілком 12(29) і відсутня 13(30)) "Сутта-ніпати". "Пісня про високе змагання" майже цілком відповідає другій сутті ("Падгана-сутта") третьої книги "Магавагга" (відсутня 17(440)) "Сутта-ніпати". Якщо переклад "Мари і Будди", "Багатія і мудреця" І. Франко здійснив у поетичній формі, то переклад "Пісні про високе змагання" виконаний ним прозою. Перекладам Франка властиві елементи адоптації. Так, наприклад, у "Багатії і мудреці" діалог відбувається не між пастухом Дганья (iti dhanīyo goro) і Досконалим, тобто Буддою (iti bhagavā), як у "Сутта-ніпати" (також у перекладах В. Фаусбйолля, Н. Герасимової), а між багатієм і мудрецем. Власне і в назву самого уривка І. Франко виніс опозицію "багатій-мудрець", а не "пастух-Досконалий".

Не знаючи палі, І. Франко за основу своїх перекладів міг брати переклад "Сутта-ніпати" А. Пфунгста німецькою, В. Фаусбйолля англійською і Н. Герасимової російською⁷.

Таким чином, зазначені переклади І. Франка були першою спробою перекладу буддистського канону на українську мову, хоча і не з мови оригіналу.

З наукової буддизмознавчої літератури І. Франко переклав дві статті відомого французького буддолога, автора перекладу "Дгаммапади" французькою мовою (1878) Леона Фера⁸. Вони були видані під загальною назвою "Будда і буддизм" у 1894 р. у львівському журналі "Жите і слово" [Фер, 1894] і перевидані у Львові окремою книгою в 1905 р. [Фер, 1905]. Цей переклад цікавий для нас тим, що він дає ще одне свідчення про знан-

⁷ Аналізуючи переклад фрагментів з "Сутта-ніпати" І. Франка, ми порівнювали його з перекладом Н. Герасимової [Сутта-ніпата, 2001], В. Фаусбйолля [The Sutta-Nip@ta, 1992] і оригінальним палійським текстом [The Sutta-Nip@ta...]. Переклад А. Пфунгста нам не вдалося знайти.

⁸ Тут і в інших випадках, коли було потрібно взяти інформацію про європейських буддологів XIX ст., ми, як правило, зверталися до роботи Н. Н. Бгатачарйї [See.: Bhattacharya, 1996].

ня І. Франка щодо буддизму. Адже, якщо Франко перекладав роботу Л. Фера, то не міг не прочитати її цілком і, можливо, не один раз. Самі ж статті являють собою опис життя Будди (стаття перша "Будда") і виклад історії буддизму від перших соборів до його стану наприкінці XIX ст., включаючи Шри-Ланку, Бірму, Таїланд, Тибет, Гімалайський регіон, Монголію, Китай і Японію (стаття друга "Буддизм"). Робота Л. Фера цікава тим, що вона містить головні події, як з життя Будди (напр., чудесне народження, чотири зустрічі, досягнення бодгі), так і викладає основні положення буддизму (напр., чотири шляхетні істини, 12 нідан). Друга стаття розбита на наступні рубрики: історія буддизму, буддиська доктрина, буддиська мораль і інститути, відмінності і секти (тобто школи) буддизму.

З коментарю І. Франка, як перекладача, ми дізнаємося про назви ще кількох буддизмованих робіт, з якими він був знайомий. Це – дослідження В. Рокхіля, Е. Сенара, Чома де Кереші, Ф. Е. Фуко.

Переклад І. Франком статей Л. Фера українською мовою – перше знайомство українського читача з систематичним викладом буддизму.

Буддиські мотиви в поезії І. Франка

До уваги нами беруться тільки ті художні тексти І. Франка, в яких він безпосередньо використовує буддиську термінологію. До них належать такі п'ять віршів: XVI. "Даремно, пісне! Щез твій чар – Втишити серця біль!" і XVII. "Уклін тобі, Буддо" із третього жмутка (розділу) розділу ліричної драми "Зів'яла листя" (уперше видані в 1896 р.) [Франко, 1976а, 169, 170–171], I. "Притча про життя", XII. "Притча про смерть", VI. "Леґенда про вічне життя" зі збірника "Мій Ізмарагд" (уперше виданий у 1898 р.) [Франко, 1976б, 207–210, 223–224, 236–241] і "Страшний суд" зі збірника "Semper tiro" (уперше виданий у 1906 р.) [Франко, 1976в, 173–182]. У названих творах І. Франко вживає такі буддиські (санскритські) терміни і власні імена: Будда – 2 рази, нірвана – 5⁹ разів, сансара – 2 рази, Ашока – 5 разів.

На наш погляд особливий інтерес представляє вірш XVII. "Уклін тобі, Буддо!" ліричної драми "Зів'яле листя". У ньому І. Франко фактично обігрує опозицію "сансара-нірвана", протиставляючи сансарі, зосередженню людських страждань, пристрастей і даремних чекань, високий ідеал нірвани. Якщо сансара – це обов'язково профанний тиск навколишнього світу ("І тягнев сансару, У життя дикий вир", "Із тиску сансари"), то головна

⁹ Наші підрахунки вживання буддиського поняття "нірвана" І. Франком збігаються з підрахунками І. Папуши [Див.: Папуша, 2000, 167].

характеристики нірвани – невимовний метафізичний спокій ("У безодні нірвани Спокій віднайде", "В нірвани спокій!").

Як здійснені "буддиські" переклади, так і "буддиська" поезія І. Франка – перший досвід уведення буддиських реалій в українській літературі.

Отже, якщо І. Франко і не був першим серед українських інтелектуалів, хто у своїй творчості звернувся до буддиської спадщини, тим не менш йому належить ряд пріоритетів в області знайомства з буддизмом в Україні. Насамперед, слід зазначити, що всі роботи І. Франка, присвячені буддизму, написані ним українською мовою. Тому, є всі підстави пов'язувати з ім'ям Франка знайомство модерної української культури з буддизмом.

Напевно, сьогодні ще складно дати однозначну відповідь на питання: "Так чим усе-таки можна пояснити інтерес І. Франка до буддизму"? Однак розглянуті нами твори Франка дають можливість припустити, що в буддизмі його цікавив, насамперед, живий досвід, практична спрямованість на досягнення релігійного ідеалу. У такому випадку, використовуючи класифікацію Є. О. Торчинова, буддизм для І. Франка виступав "релігією чистого досвіду" [Торчинов, 1998].

Цікавлячись буддизмом, І. Франко виявив себе як учений, перекладач і поет. Крім нього, ніхто більше в українській культурі не зміг поєднати у своїй творчості ці три складові творчого генія І. Франка.

Фактичне ж знищення сходознавства в Україні в 1930-ті рр., яке і сьогодні ще не змогло в усіх напрямках відродити свій утрачений рівень і вагу в суспільстві, позначається і на висвітленні інтересу І. Франка до буддизму. Зацікавлення Франка буддизмом незаслужено забуте і будь-яка рефлексія з цього приводу майже відсутня в сучасному інтелектуальному українському дискурсі.

Хотілось би сподіватися, що запропоноване дослідження буде сприяти перегляду поширеної думки в сучасній українській гуманітарній науці і суспільстві про орієнтацію української еліти кінця 19 – початку 20 ст. виключно на європейську і російську культуру та духовність.

Література

Білецький, 1956. – Білецький О. І. Іван Франко і індійська література // Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Філологічний збірник. 1956. № 9. С. 5–17.

Білодід, 2002. – Білодід В. Вернадський // Філософська думка в Україні. Біобібліографічний словник / Редактор-упорядник М. Л. Ткачук. Відповідальний редактор В. С. Горський. К., 2002. С. 30–35.

- Драгоманов М., 1970. – *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці. У 2-х томах. К., 1970. Т. 1; Т. 2.
- Драгоманов М. П., 1991. – *Драгоманов М. П.* Вибране ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандари. К., 1991.
- Лукаренко, 1965. – *Лукаренко В. Л.* Світогляд М. П. Драгоманова. К., 1965.
- Матеріали..., 1928. – *Матеріали для культурної й громадської історії Західної України.* Т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова. К., 1928.
- Михайло Драгоманов, 2001. – *Михайло Драгоманов: Документи і матеріали 1841–1894.* Упорядники: Г. Болотова. І. Бутич, Н. Грабова, О. Кулчинський, Д. Пельц. Г. Сорока. Львів, 2001.
- Надель, 1967. – *Надель Х. С.* Иван Франко и Ф. И. Щербатской // Народы Азии и Африки. – 1967. № 4. С. 139–141.
- Огнева, 1995. – *Огнева Олена.* Леся Українка і Схід // Східний світ. 1995. № 1. С. 76–82.
- Папуша, 2000. – *Папуша І. В.* Modus orientalis. Індійська література в рецепції Івана Франка. Тернопіль, 2000.
- Романченко, 1948. – *Романченко І. С.* Михайло Драгоманов і Леся Українка в їх листуванні // Львівський державний педагогічний інститут. – 1948. Том II. С. 172–189.
- Росов, 1993. – *Росов В. А. В. И.* Вернадский и русские востоковеды. Мысли – Источники – Письма. СПб., 1993.
- Сутта-ніпата, 2001. – *Сутта-ніпата.* Сборник бесед и поучений. Буддийская каноническая книга. Перевод с пали на английский язык д-ра Фаусбеля. Перевод с английского Н. И. Герасимовой. М., 2001.
- Торчинов, 1998. – *Торчинов Е. А.* Религии мира: Опыт запередельного: Психотехника и трансперсональные состояния. СПб., 1998.
- Федченко, 1991. – *Федченко П. М.* Михайло Драгоманов: Життя і творчість. К., 1991.
- Фер, 1894. – *Фер Л.* Будда і Буддизм. Переклав із французької І. Франко // Життя і слово. – Львів, 1894. – Т. I. За январь–февраль. С. 1–160; За март–апріль. С. 161–320.
- Фер, 1905. – *Фер Л.* Будда і Буддизм. Переклав із французької І. Франко. Львів, 1905.
- Франко, 1976. – *Франко І.* Передмова // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 2. Поезія. К., 1976.
- Франко, 1976а. – *Франко І.* Зів'яле листя, Лірична драма // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 2. Поезія. К., 1976.
- Франко, 1976б. – *Франко І.* Зі збірника "Мій Ізмарagd" // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 2. Поезія. К., 1976.
- Франко, 1976в. – *Франко І.* Semper turo // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 3. Поезія. К., 1976.
- Франко, 1981. – *Франко І.* Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 30. Літературно-критичні праці (1895–1897). К., 1981.
- Франко І. Короткий нарис історії староіндійського (санскритського) письменства // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 38. Літературно-критичні праці (1896–1911). К., 1983.
- Франко, 1986. – *Франко І.* Пісня про правду і неправду // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 43. Фольклористичні та літературно-критичні праці. К., 1986.
- Франко, 1986а. – *Франко І.* Болгарські праці М. Драгоманова // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 46, Кн. 2. Історичні праці (1891–1897). К., 1986.
- Франко, 1986б. – *Франко І.* Лист 151. До М. П. Драгоманова // Франко І. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Т. 49. Листи (1886–1894). К., 1986.

- Шаян, 1998. – *Шаян В. Віра предків наших*. Том I. Луцьк, 1998 (Гамільтон, 1987).
- Щербацький, 1956. – *Щербацький Ф. Зустрічі // Іван Франко у спогадах сучасників*. Львів, 1956.
- Штрихи до..., 1991. – *Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Відп. ред. Р. С. Мішук*. К., 1991.
- Bhattacharyya, 1996. – *Bhattacharyya N. N. Indian Religious Historiography*. – Delhi, 1996.
- The Sutta-Nipata, 1992. – *The Sutta-Nipata. A Collection of Discourses. Being one of the Canonical Books of the Buddhists. Translated from Pali by V. Fausböll // The Sacred Books of the East. Vol. 10. Part. II. Delhi, 1992.*
- The Sutta-Nipata... – *The Sutta-Nipata // <http://www.vri.dhamma.org/publications/cdorder.html>*

Autor podjął próbę przedstawienia buddyjskich wątków w twórczości Iwana Franki. Przedmiotem tekstu, poza postacią poety i uczonego ukraińskiego, jest analiza inspiracji buddyzmem, wskazanie na przekłady tekstów oraz wątki buddyjskie w jego poezji.

The Author undertook to present Buddhism threads in Ivan Franko's writing. The subject of text is, besides figure Ukrainian poetry and scientist, analysis Buddhism inspiration, to point at translations and Buddhism threads in his poetry.